

فراز و نشیب قانون کار پیش از انقلاب ف. م. جوانشیر

فصل پنجم - تولید اضافه ارزش مطلق

نظری به تولید اضافه ارزش مطلق در ایران (۱)

الف- مختصری از گذشته

طبقه کارگر مزدور صنعتی به معنای امروزی کلمه از اواخر قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم میلادی در کشور ما پدید آمد و با فراز و نشیب‌هایی رشد کرد و پایه پای آن نبرد کار و سرمایه نیز در همه زمینه‌ها و از جمله بر سر روزانه کار پدید آمد و گسترش یافت. از آنجا که در این زمان مبارزات کارگری در مقیاس جهانی وسعت داشت و در سایر کشورها قوانین کار پدید آمده بود قاعدتاً می‌بایست در ایران نیز مناسبات کار و سرمایه بر مبنای قانونی استوار شود و نظمی پیدا کند. اما عقب ماندگی عمومی جامعه ایران، سلطه مناسبات فئودالی و نیمه فئودالی، نفوذ سیاست‌های استعماری و بالاتر از همه سلطه مطلق و استبداد سلطنتی، این امر را بسیار به تاخیر انداخت. در جامعه‌ای که جز امر "قبله عالم" تقریباً قانونی وجود نداشت، طبیعی است که به طریق اولی ممکن نبود **قانون کاری** پدید آید. هنوز هم مجموعه این عوامل با شدت و ضعف کمتر یا بیشتر، روی زندگی طبقه کارگر و حقوق آن اثر می‌گذارد.

در زمان **انقلاب مشروطه**، هنگامی که نبرد ضد استبدادی مردم ایران در همه زمینه‌ها گسترش می‌یافت، کارگران ایران نیز فرصت یافتند در راه محدود کردن رسمی روزانه کار بکوشند. در ماه آوریل ۱۹۰۷ این کوشش ثمر بخشید و نخستین سند محدود کننده روزانه کار کارگران میان کارگران و کارفرمایان چاپخانه‌های تهران به امضاء رسید. به موجب این موافقت نامه، روزانه کار کارگران چاپخانه‌ها که ۱۴ ساعت بود به ۹ ساعت کاهش یافت. این مبارزات زیر رهبری گروه‌های سوسیال دموکرات ایران قرار داشت.

پس از پیروزی انقلاب اکتبر مبارزات ملی و دموکرات در کشور ما بسیار رشد کرد و جنبش‌های انقلابی در آذربایجان، گیلان و خراسان اوج گرفت. پایه پای آن‌ها جنبش کارگری نیز رشد کرد. حزب کمونیست ایران در ۱۹۲۱ تشکیل شد و زیر رهبری آن سندیکاهای کارگری گسترش یافت و مبارزه برای کاهش قانونی روزانه کار تشدید شد. به ویژه آن که پس از کودتای سوم اسفند و استقرار دیکتاتوری رضاخانی وضع طبقه کارگر دشوارتر شد. سندیکاهای کارگری منحل گشت، جنبش کارگری با خشونت حیوانی سرکوب شد و هر اعتراض کارگران با حبس و تبعید و گلوله پاسخ داده شد. کافی است بگوئیم که وقتی در سال ۱۳۰۸ (۱۹۲۹ میلادی) کارگران شرکت سابق نفت در خوزستان برای کسب ابتدایی‌ترین حقوق خویش دست به اعتصاب زدند، رضاشاه نه تنها خود نیروی نظامی برای سرکوب کارگران اعزام کرد، بلکه اجازه داد که نیروی دریایی انگلیس نیز برای سرکوب کارگران از بصره به سوی آبادان حرکت کند. دویست نفر از کارگران در این اعتصاب توقیف شدند و رهبران اعتصاب - از جمله کارگر مبارز، شادروان **علی امید** که بعدها به عضویت

حزب توده ایران در آمد و تا پایان به آن وفادار ماند - تنها به جرم رهبری این اعتصاب بیش از ده سال در زندان بسر بردند.

رضاشاه از يك سو مناسبات ارباب - رعیتی را تحکیم می کرد و از سوی دیگر کوششی برای گسترش صنایع ماشینی بکار می برد و این دو در نقطه مقابل هم و متناقض بود. در زمان رضا شاه از طریق قانون ثبت املاک و سپس قوانین مدنی (مبحث عقد مزارعه)، مالکیت اربابی و مناسبات اربابی - رعیتی قوت قانونی به خود گرفت. ولی در همین زمان چندین کارخانه ماشینی نساجی، سیمان و غیره تاسیس شد که بخش مهمی از آن ها در املاک خود رضاشاه در مازندران مستقر بود. در این کارخانه ها کارگران در بدترین شرایط کار می کردند. روزانه کار محدود نبود، محلی برای سکونت کارگران وجود نداشت. اغلب ده ها کارگر را در يك انبار می ریختند.

در آنسال ها در اصفهان نیز کارخانه های نساجی بوجود آمد و گسترش یافت. روزانه کار در این کارخانه ها ۱۰ تا ۱۵ ساعت در روز می رسید که تنها نیم ساعت آن برای ناهار خوردن بود. کارگران کارخانه "وطن" در اصفهان، در اردیبهشت ۱۳۱۰ (ماه مه ۱۹۳۱) برای کاهش روزانه کار و سایر تقاضاها دست به اعتصاب زدند. در آنوقت آن ها موفق شدند روزانه کار را به ۹ ساعت در روز برسانند. اما در عمل این قرار بدرستی اجرا نشد.

در زمان حکومت بیست ساله رضاخانی برخی آیین نامه ها و تصویب نامه های دولتی درباره تنظیم شرایط کار صادر شد. از جمله برای کارگران موسسات دولتی و امور راهسازی. همچنین آیین نامه ای درباره شرایط کار کارگران قالبیاف تدوین شد (درسال ۱۳۰۲ برابر ۱۹۲۳ میلادی) ولی اینگونه اقدامات منفرد و محدود بود و هنوز از معنای کار بسیار فاصله داشت. حتی تصویب نامه بالنسبه وسیعی که در شهریور ۱۳۱۵ (۱۹۳۶ میلادی) برای تنظیم شرایط کار کارگران کارخانه های صنعتی کشور تهیه و تصویب شد تاثیر کمی در تنظیم امور کارگری و محدود کردن روزانه کار کارگران داشت.

تحول اساسی در مسایل کارگری در کشور ما از زمان سرنگونی دیکتاتوری رضاشاهی

و تاسیس حزب توده ایران پدید آمد. حزب توده ایران از نخستین روز پیدایش خود دفاع از حقوق طبقه کارگر ایران را در سرلوحه فعالیت های خویش قرار داد و برای رسیدن به این هدف به سازماندهی انقلابی کارگران پرداخت که در تاریخ ایران بی سابقه بود. حزب ما موفق شد در همان نخستین سال های آغاز فعالیت خویش ده ها هزار کارگر را در اتحادیه های کارگری متشکل کند و جنبش کارگری به مقیاس سرتاسر کشور و با هدف و رهبری واحد به وجود آورد و کمک کرد که کارگران "شورای متحده مرکزی" را بوجود آورند و به وحدت سندیکایی در مقیاس همه کشور دست یابند. این موفقیت بزرگ در نبردی عظیم علیه دربار، فئودال ها، بورژواها و عمال آشکار و نهان امپریالیسم و ارتجاع از نوع سیدضیاء و غیره بدست آمد.

یکی از مهمترین مطالبات جنبش کارگری ایران در آن سال ها تدوین و تصویب **قانون کار** و برقراری روزانه کار ۸ ساعته بود. اعتصابهای کارگری و دیگر انواع مبارزات کارگری که در آن سال ها انجام می گرفت، تقریباً همواره مطالبات روزانه کار ۸ ساعته را مطرح می کرد. در آنزمان کارگران عده ای از موسسات موفق شدند که حتی قبل از این که - قانون کاری تدوین شود و محدودیت قانونی بوجود آورد، خود در محیط کار خویش روزانه کار ۸ ساعته را معمول و اجرا کنند.

در دوره چهاردهم مجلس شورای ملی برای اولین بار نمایندگان از حزب توده ایران - یعنی از حزب طبقه کارگر ایران به مجلس راه یافتند. آنان که در جمع ۱۶۳ نفری مجلس ارتجاعی ایران **اقلیت کوچک هشت نفری** بودند، با تکیه به جنبش وسیع توده ای خارج از مجلس، منشاء و مصدر اقدامات بزرگی شدند، که از جمله آن تدوین و پیشنهاد **قانون کار** و مجبور کردن مجلس به تصویب آن است. لایحه قانون کار روز ۱۴ اردیبهشت ۱۳۲۳ (سوم

ماه مه ۱۹۴۴) از طرف فراکسیون توده به مجلس پیشنهاد شد. اما مجلس نخواست آن را تصویب کند. لازم بود که در خارج از مجلس جنبش کارگری چنان رشد کند که دربار دولت و مجلس مدافع استثمارگران را وادار به تسلیم نماید.

پیروزی بزرگ ارتش سرخ در نبرد استالینگراد که نقطه عطفی در نبرد ضد فاشیستی مردم شوروی و همه جنبش جهانی کمونیستی و کارگری است، به جنبش انقلابی ایران نیز تکان بزرگی داد. جنبش کارگری ایران بیش از پیش اوج گرفت و به ویژه پس از پایان جنگ و پیروزی کامل ارتش سرخ و متفقین بر آلمان هیتلری گسترش بی سابقه ای یافت. در آذربایجان و کردستان قیام نیروهای دمکراتیک پیروز شد و حکومت های ملی پدید آمد. روز ۱۱ اردیبهشت ۱۳۲۵ (اول ماه مه ۱۹۴۶) ۶۰ هزار کارگر پالایشگاه آبادان در عظیم ترین اعتصاب و تظاهرات خیابانی شرکت کردند. موج نوینی از جنبش اعتصابی موسسات صنعتی را فرا گرفت. در چنین شرایطی بود که هیئت حاکمه ایران مجبور شد در اردیبهشت سال ۱۳۲۵ قانون کار را با عجله بدون تصویب مجلس شورا پذیرفته و به موقع اجرا بگذارد.

این قانون روزانه کار را در موسسات بزرگ صنعتی به ۸ ساعت محدود می کرد و برای کارگران تعطیلات هفتگی و سالانه در نظر می گرفت. ولی هنوز هم روزانه کارگران موسسات و کارگاههای کوچک و کارگران کشاورزی را مسکوت می گذاشت.

قانون کار پس از شکست جنبش در آذربایجان و کردستان و بویژه بعد از ۱۵ بهمن ۱۳۲۷ و هجوم ارتجاع به حزب توده ایران و شورای متحده مرکزی، در بسیاری از موسسات اجرا نشد و دولت به خود حق داد که در آن به نفع سرمایه داران تجدید نظر کند. لایحه تجدید نظر شده قانون کار بالاخره در سال ۱۳۲۸ به تصویب مجلس رسید. از آن پس نیز مبارزه طبقه کارگر از یک سو و سرمایه داران و ارتجاع از سوی دیگر برای تجدید نظر در قانون کار، اجرا و یا عدم اجرای آن ادامه یافت و هر بار که فرصتی پیش آمد، در این با آن سمت تغییراتی در آن وارد شد. کودتای ارتجاعی امپریالیستی ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به رژیم حاکم ایران امکان داد که اتحادیه های کارگری را به شدت زیر فشار گذارد و عده ای از آن ها را تعطیل کند. پس از این کودتا فشار به طبقه کارگر بسیار شدت یافت.

ب - تصویب قانون کار و شمول آن

قانون کار جدید که در سال ۱۳۳۷ تدوین شد مهر کودتای سیاه ۲۸ مرداد را برپیشانی دارد. در این قانون حتی کلمه "اعتصاب" و "جشن اول ماه مه" حذف شد و دولت امکان یافت که هرگونه اعتصابی را غیرقانونی اعلام دارد و روز تولد **رضاشاه** را به جای اول ماه مه، روز جشن کارگر و تعطیل رسمی اعلام کند. سال های بعد کارگران موفق شدند برخی از ارتجاعی ترین آثار کودتای ۲۸ مرداد را از قانون کار بردارند، ولی به هر صورت مواد اصلی قانون به جای خود باقی است و پایه مناسبات کار و سرمایه را در ایران امروز تشکیل می دهد.

در زیر موادی از این قانون که به روزانه کار - و در نهایت امر به تولید اضافه ارزش مطلق مربوط است نظری می افکنیم:

ماده ششم قانونی کار حاکی است "کلیه کارگران و کارفرمایان و کارگاه ها مشمول این قانون می باشند"^(۱). اما تبصره یک همین ماده می گوید "وزارت کار می تواند کارگاه هایی را که دارای کمتر از ده نفر کارگر هستند موقتاً از شمول قسمتی از مواد این قانون معاف دارد"^(۲) ماده ۷ کارگاه های "خانوادگی" را از شمول قانون معاف می کند و ماده ۸ می گوید

(۱) و (۲). قانون کار و قانون تامين اجتماعي. گردآورنده امين. ص ۴ و ۵

(۳) همان کتاب، ص ۶

"کارگران کشاورزی، خدمه و مستخدمین منازل تابع مقررات خاصی که به موجب قوانین جداگانه تعیین می شود خواهند بود"^(۳).

وزارت کار از تبصره يك ماده ۶ تاکنون استفاده کرده و همه کارگاه های کمتر از ۱۰ نفر را از شمول قانون کار معاف نموده است. این وزارتخانه تا به حال مقرراتی نیز راجع به خدمه و مستخدمین منازل تنظیم و اعلام نکرده است. اما درباره کارگران کشاورزی قانون کار جداگانه ای در خرداد ماه ۱۳۵۳ (ژوئن ۱۹۷۴) به تصویب رسیده است. اضافه کنیم که موافق تبصره يك ماده اول قانون کار "اشخاصی که مشمول قانون استخدام کشوری و سایر قوانین استخدامی می باشند مشمول مقررات این قانون نخواهند بود"^(۴).

از جمله کارگرانی که مشمول قوانین و مقررات "خاص" هستند و لذا مشمول قانون کار نمی شوند باید از کارگرانی که "در کارخانه ها و کارگاه های ارتش و یا در محل های وابسته به آن ها با دستمزد و یا کارمزد به کار گمارده می شوند"^(۱)، نامبرد. این کارگران از لحاظ وضع استخدام، پایه بندی حقوق، مرخصی، ساعات کار و سایر امور اداری و استخدامی تابع مقررات مربوطه اند که از طرف وزارت جنگ تهیه می شود. "هیچ يك از قوانین استخدامی کشوری و قوانین و مقررات دیگر ارتش شامل حال آنان نخواهد بود"^(۲)، "از لحاظ انضباط و یا تعقیب جرایم مشمول مقررات و قوانین مستخدمین ارتش خواهند بود"^(۳).

بنابر این کارگران کارخانه ها و کارگاه های ارتشی و محل های وابسته به آن ها که مفهوم بسیار کشداری است تابع قانون کار نیستند. ساعات کارشان طبق مقرراتی است که از آن خبری نداریم ولی می دانیم که آنان را با انضباط نظامی به کار شاق و می دارند.

به این ترتیب طبقه کارگر ایران از نظر روزانه کار به دو بخش اساسی تقسیم می شود: بخشی که در آن محدودیت قانونی روزانه کار وجود دارد و بخشی که دارای چنین محدودیتی نیست. اکثریت قاطع کارگاه ها و کارگران ایران هنوز جزو بخش دوم اند. یعنی روزانه کارشان قانوناً "محدود نیست". برای این که تصویری از این دو بخش مشمول و معاف از قانون داشته باشیم به آمارسال ۱۳۵۱ کشور نظری می افکنیم. موافق این آمار در این سال در شهرهای کشور ۲۰۹۱۴۶ کارگاه صنعتی وجود داشته که از این تعداد فقط ۵۸۵۰ کارگاه، یعنی کمتر از ۲/۸٪ بیش از ده نفر کارگر داشته اند و مشمول قانون کار و ۹۷/۲٪ معاف از قانون بوده اند. در کل کشور یعنی هم در شهرها و هم دهات يك میلیون و هفتصد هزار کارگر در امور صنعتی کار می کرده اند که از این عده فقط ۳۰۰ هزار نفر یعنی ۱۷/۷٪ در کارگاه های مشمول قانون کار مشغول بوده و بقیه یعنی در بیش از ۸۲٪ مشمول قانون نمی شدند. چنان که می دانیم بخش عمده مزد بگیران ایران در رشته صنعت شاغل نیستند، بلکه در کشاورزی و خدمات از قبیل فروشنده‌گی و غیره مشغولند. به موجب آمارسال ۱۳۴۵، جمعاً دو میلیون و ششصد و سی هزار نفر مزدبگیر در سرتاسر کشور مشغول کار بوده که از این عده کمتر از ۳۰۰ هزار نفر ۱۱/۴٪ مشمول قانون کار بوده اند و بیش از ۸۸٪ معاف از قانون. در همین سال ۶۷۷ هزار نفر مرد و زن نیز جزو کارکنان

(۴) همانکتاب، ص ۲

(۱) و (۲) و (۳) قانون بیمه های اجتماعی کارگاههای ارتش - نقل از مجموعه قوانین استخدامی گردآورنده روح اله امین. تهران ۱۳۵۴، ص ۶۱۲

فامیلی به حساب آمده و نه فقط مشمول قانون کار نبوده اند بلکه حتی مزد هم نگرفته اند^(۱). (و همه اینها به شرطی است که قانون کار تمام و کمال اجرا شده باشد) پیش از آنکه به بحث تفصیلی درباره مدت روزانه کار در بخش های مختلف پردازیم جا دارد که آماری کلی از روزانه کار به دست دهیم. بنا بر آمار سال ۱۳۴۵ - در این سال ساعات کار هفتگی قریب چهار میلیون نفر شاغلین در ایران بیش از پنجاه ساعت بوده و از جمله بیش از یک میلیون نفر هفتاد ساعت در هفته و نیم میلیون نفر بیش از هفتاد ساعت در هفته کار می کرده اند.^(۲)

راه توده ۱۸۹ ۱۱,۰۸,۲۰۰۸

(۱) سالنامه آماری ۱۳۵۱ کشور. ص ۱۰۷

(۲) همان کتاب. ص ۹۳

(۳) قانون کار ... ص ۸ .

(۴) همان کتاب. ص ۹